

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΑΜΠΑΣ

**ΣΤΑ ΙΧΝΗ
ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ**

Οι Έλληνες Εβραίοι και η παρουσία τους
στον ελλαδικό χώρο από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας

Προλογικά κείμενα:

ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΣ ΟΡ. ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ, ΓΚΑΜΠΡΙΕΛ ΝΕΓΡΙΝ

ΣΕΙΡΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΕΙΡΑΣ: Μάρκος Καρασαρίνης

ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Στα ίχνη των Εβραίων της Ελλάδας**

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Αναστάσιος Καράμπαμπας

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ – ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Σοφία Αλεξάκη

ΣΥΝΘΕΣΗ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Τζίνα Γεωργίου

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Βάσω Βύρρα

© Αναστάσιος Καράμπαμπας, 2022

© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., Αθήνα 2022

Πρώτη έκδοση: Φεβρουάριος 2022

Έντυπη έκδοση ISBN 978-618-01-4234-1

Ηλεκτρονική έκδοση ISBN 978-618-01-4235-8

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο αποκλειστικά και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτιού.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, διανομή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση, παρουσίαση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε. | PSICHOGIOS PUBLICATIONS S.A.

Από το 1979 | Publishers since 1979

Έδρα: Head Office:

Τατοίου 121, 144 52 Μεταμόρφωση | 121, Tatoiou Str., 144 52 Metamorfofossi, Greece

Βιβλιοπωλείο: Bookstore:

Εμμ. Μπενάκη 13-15, 106 78 Αθήνα | 13-15, Emm. Benaki Str., 106 78 Athens, Greece

Τηλ.: 2102804800 • fax: 2102819550 | Τηλ.: 2102804800 • fax: 2102819550

e-mail: info@psychogios.gr

www.psychogios.gr • <http://blog.psychogios.gr>

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΑΜΠΑΣ

ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

**Οι Έλληνες Εβραίοι και η παρουσία τους
στον ελλαδικό χώρο από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας**

Προλογικά κείμενα: Θρασύβουλος Ορ. Παπαστρατής, Γκαμπριέλ Νεγρίν

*Στους αγαπημένους μου
Μιμίκα Σαμουηλίδου-Σιμαντώβ και Μορίς Σουστιέλ*

Περιεχόμενα

Πρόλογος	
<i>Θρασύβουλος Ορ. Παπαστρατής</i>	11
<i>Γκαμπριέλ Νεγρίν</i>	13
Εισαγωγή	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
Οι Εβραίοι της Ελλάδας από την αρχαιότητα έως σήμερα	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
Θεσσαλονίκη: Η Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων	39
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
Μακεδονία και Θράκη: Οι Σεφαραδίτες και το καπνεμπόριο	85
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	
Ήπειρος, Εύβοια, Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησος: Η γη των Ρωμανιωτών	123
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	
Θεσσαλία: Η δύναμη της Αντίστασης	153
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	
Ιόνια νησιά: Γκραικοί και Πουλιέζοι	173

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Κρήτη, Δωδεκάνησα, Κυκλάδες 187

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Αθήνα: Η κοινότητα που επέζησε από το Ολοκαύτωμα..... 207

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Ιστοριογραφία και μνήμη του Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα
από το 1945 223

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Σύγχρονα διακυβεύματα: η εβραιοφοβία στη σημερινή Ελλάδα 231

Επίλογος 241

Σημειώσεις 243

Βιβλιογραφία..... 289

Ευχαριστίες 307

Πρόλογος

Η παρουσία του εβραϊκού στοιχείου στον σημερινό ελλαδικό χώρο χάνεται στα βάθη του χρόνου και ανάγεται οπωσδήποτε στην Προχριστιανική εποχή. Η μακρά αυτή ιστορία είναι πολυκύμαντη, σημαδεμένη από ταραγμένες περιόδους, αντισημιτικές εξάρσεις, πογκρόμ και συκοφαντίες του αίματος, ώστε η γαλήνια και ειρηνική συμβίωση με το χριστιανικό στοιχείο να αποτελεί το ζητούμενο, αλλά, δυστυχώς, όχι τον κανόνα.

Η ιστορία των Ελλήνων Εβραίων παρέμενε μέχρι πριν από δύο δεκαετίες στη σκιά και στη σιωπή. Δεν υπήρχε σχεδόν κανένα ιστορικό σύγγραμμα, ενώ ελάχιστες και σπάνιες ήταν οι μονογραφίες για επιμέρους εβραϊκές κοινότητες. Επομένως, ένα σπουδαίο και δυναμικό τμήμα του ελληνισμού έμενε στο περιθώριο της ιστοριογραφίας, την ίδια ώρα που η παρουσία και η συμβολή του ήταν σημαίνουσα για την ιστορία της χώρας. Είναι αλήθεια ότι τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ιστοριογραφική έκρηξη, όπως επίσης και έκρηξη μνήμης. Έχει εκπονηθεί πλέον πλήθος μελετών για διάφορες εβραϊκές κοινότητες, ενώ μεγάλος αριθμός βιβλίων εκδόθηκε και εξακολουθεί να εκδίδεται. Φαίνεται ότι μέλη της επιστημονικής κοινότητας έχουν στραφεί στην έρευνα του συγκεκριμένου πεδίου, ενώ παράλληλα υπάρχει αναγνωστικό κοινό διαψασμένο να διαβάσει και να μάθει για την ιστορία του δικού του «άλλου», του Έλληνα Εβραίου γείτονα, συμπολίτη και συμπατριώτη.

Εντούτοις στον τομέα της γενικής ιστορίας των Ελλήνων Εβραίων το κενό εξακολουθεί να υφίσταται, καθώς η βιβλιογραφική παραγωγή παραμένει περιορισμένη. Το κενό αυτό έρχεται να καλύψει το βιβλίο του

Αναστάσιου Καράμπαμπα. Συνδυάζοντας την ιστορία με το παρόν, ο συγγραφέας παρουσιάζει τη διαχρονική πορεία του εβραϊκού ελληνισμού σε όλο το γεωγραφικό και ιστορικό της εύρος.

Πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στα όρια της σημερινής Ελλάδας λειτουργούσαν περισσότερες από τριάντα εβραϊκές κοινότητες με ένα πληθυσμιακό εύρος που προσέγγιζε τις ογδόντα χιλιάδες ψυχές, που αντιστοιχούσαν στο 1% του συνολικού πληθυσμού. Εκτός από τη Θεσσαλονίκη, της οποίας η ιστορία επί πολλούς αιώνες ταυτίζεται με το εβραϊκό στοιχείο, στην Ελλάδα υπήρχαν πολυπληθείς εβραϊκές κοινότητες με υπερχιλιόχρονη ιστορία σε πόλεις όπως τα Γιάννενα, το Διδυμότειχο ή η Χαλκίδα. Έλληνες Εβραίοι διέπρεψαν –και διαπρέπουν μέχρι σήμερα– σε όλους τους τομείς της οικονομίας, της επιστήμης και του πολιτισμού, αφήνοντας το έργο τους παρακαταθήκη στην ιστορία του τόπου. Οι περισσότερες από αυτές τις κοινότητες εξαφανίστηκαν την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τα μέλη τους εξοντώθηκαν στη συντριπτική τους πλειονότητα από τους Γερμανούς και τους Βούλγαρους. Αυτό είχε επακόλουθο σε πολλές πόλεις, όπου στο παρελθόν ακτινοβόλουν οι εβραϊκές κοινότητες, σήμερα να έχουν απομείνει μόνο ίχνη της μακραίωνης ιστορίας τους ή κάποιες φορές, δυστυχώς, ούτε και αυτά.

Καίτοι το βιβλίο του Αναστάσιου Καράμπαμπα δε στερείται στο ελάχιστο επιστημονικής τεκμηρίωσης, εντούτοις δεν απευθύνεται στην εκ των πραγμάτων περιορισμένη ακαδημαϊκή κοινότητα. Αντίθετα, ο συγγραφέας συνειδητά επέλεξε να απευθυνθεί στο ευρύτερο κοινό, παρουσιάζοντας ένα βιβλίο προσιτό και στον μη εξειδικευμένο αναγνώστη – και γι' αυτό η έκδοσή του είναι ιδιαίτερα σημαντική. Κατ' αυτό τον τρόπο το βιβλίο του Αναστάσιου Καράμπαμπα αποβαίνει χρηστικό εργαλείο δημόσιας ιστορίας και καθιστά την ελληνοεβραϊκή ιστορία κτήμα του ευρέως αναγνωστικού κοινού, δίνοντάς του την ευκαιρία να προσεγγίσει τη σπουδαία παρουσία των Ελληνοεβραίων συμπατριωτών του.

Θρασύβουλος Ορ. Παπαστρατής
Νομικός-Ιστορικός

Πρόλογος

Η Διασπορά των Ισραηλιτών χάρισε στην παγκόσμια κοινότητα θαυμαστούς καρπούς που την έθρεψαν, πολλές φορές τη δίδαξαν και την έκαναν καλύτερη. Όμως, σε λίγες γωνιές της οικουμένης αυτός ο σκεδασμός των ιουδαϊκών σπόρων έβγαλε τόσο βαθιές στην ιστορία ρίζες, άνθισε τόσο ζηλευτούς ανθούς συνύπαρξης και πολιτιστικού διαλόγου και γέννησε τόσο υγιή φρούτα πολυπολιτισμικότητας και διαθρησκειακών δανείων όσο στον ελλαδικό χώρο.

Μια γλαφυρή μα και επιστημονικά τεκμηριωμένη ξενάγηση στα ανεξίτηλα αποτυπώματα της εβραϊκής αυτής παρουσίας στην ευρύτερη περιοχή της Ελλάδας παρατίθεται στα δέκα επόμενα κεφάλαια. Αφηγήσεις και μαρτυρίες, ξεχασμένα ήθη και έθιμα, πρακτικές και καθημερινές ή εορταστικές συνήθειες, αναγνώσματα και μελωδίες που ακόμα επιβιώνουν συνθέτουν το πολυδιάστατο μωσαϊκό ενός ιουδαϊσμού που διψά ακούραστα να επηρεάσει και να επηρεαστεί.

Στις συνετά δομημένες σελίδες που ακολουθούν, μία προς μία οι ισραηλιτικές κοινότητες ξετυλίγουν τις ρίζες τους, δικαιολογώντας προοδευτικά στον χρόνο την εξέλιξή τους.

Ένδοξοι Ρωμανιώτες και πολυταξιδεμένοι Σεφαραδίτες, Γραϊκοί, Πουλιέζοι και ξενομερίτες Ασκεναζίμ, όλοι πρωταγωνιστές μιας γλυκόπικρης ανοδικής πορείας, που διακόπηκε βάνουσα και σήμερα πασχίζει για την ύπαρξή της, ξεγελώντας επιδέξια τους αριθμούς και το παρελθόν.

Με γλώσσα καθαρή και ακριβή, απλή, όχι όμως απλοϊκή, το βιβλίο του Αναστάσιου Καράμπαμπα *Στα ίχνη των Εβραίων της Ελλάδας* γίνε-

ται η φρεγάτα που θα ταξιδέψει με άνεση και ευρύτητα κάθε αναγνώστη στην πολύπλευρη και μακραίωνη ιστορία των εν Ελλάδι Ισραηλιτών.

Ο Επικεφαλής Σοφολογιότατος Αθηνών
Ραβίνος Γκαμπριέλ Νεγρίν ταπεινός συνέγραψεν.

Εισαγωγή

Η παρακαταθήκη της Ελλάδας στον ευρωπαϊκό πολιτισμό είναι εντυπωσιακή. Γη των μύθων και λίκνο της φιλοσοφίας και της δημοκρατίας, η χώρα διαθέτει ιστορία χιλιετιών. Οι Εβραίοι, εξίσου αρχαίος λαός, αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του ελληνικού χώρου. Η συμβολή τους, όμως, στον ελληνικό πολιτισμό ήδη από την αρχαιότητα είναι παραγνωρισμένη.

Οι πρώτοι Εβραίοι εγκαθίστανται στην Ελλάδα πιθανόν τον 6ο αιώνα π.Χ., μετά την καταστροφή του Πρώτου Ναού της Ιερουσαλήμ από τους Βαβυλώνιους. Στο πέρασμα των αιώνων, προσπαθούν να προσαρμοστούν ζώντας κάτω από διάφορους κατακτητές: Μακεδόνες, Ρωμαίους, Βυζαντινούς, Ενετούς, Οθωμανούς, Γάλλους, Άγγλους, Βούλγαρους, Ιταλούς και Γερμανούς. Οι αρχαιότεροι Ισραηλίτες¹ της Ελλάδας (Ρωμανιώτες), οι Εβραίοι της Ιβηρικής χερσονήσου (Σεφαραδίτες) καθώς και οι Ασκεναζίτες της Ανατολικής Ευρώπης και της Ιταλίας σχηματίζουν τον πολύπτυχο και δυναμικό ελληνικό εβραϊσμό.

Με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους το 1830 και τη σταδιακή επανάκτηση των εδαφών προς τον βορρά, οι ελληνικές κυβερνήσεις καταλαβαίνουν εξαρχής τα πλεονεκτήματα της παρουσίας των εβραϊκών κοινοτήτων στην επικράτεια. Στις Νέες Χώρες (περιοχές, δηλαδή, που εντάσσονται στο ελληνικό κράτος μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους) υπάρχει θρησκευτική, πολιτισμική, πνευματική και οικονομική ποικιλομορφία. Η όποια οικονομική τους δραστηριότητα οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις εβραϊκές τους κοινότητες. Παρά τα υποβόσκοντα αντιουδαϊκά και αντισημιτικά² αισθήματα, που χρονολογούνται από τον Με-

σαίωνα, ραβίνοι, καλλιτέχνες, διανοούμενοι και επιχειρηματίες συμμετέχουν στο ελληνικό γίγνεσθαι.

Κατά τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η Θεσσαλονίκη με 54.000 Εβραίους, δηλαδή περίπου το 30% των κατοίκων της, είναι γνωστή ως «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων», ενώ σε όλη τη χώρα οι Εβραίοι ξεπερνούν τους 75.000.³ Στο Ολοκαύτωμα (Σοά στα εβραϊκά, που σημαίνει «Καταστροφή») χάνεται σημαντικό κομμάτι της εβραϊκής ιστορίας της Ελλάδας. Καταστρέφονται συναγωγές, νεκροταφεία, βιβλιοθήκες και σχολεία. Η ανασύσταση των κοινοτήτων την επομένη της γενοκτονίας είναι σχεδόν αδύνατη. Η χώρα, εξουθενωμένη μεταπολεμικά από την τριπλή κατοχή (ναζιστική, ιταλική και βουλγαρική), αδυνατεί να κατανόησει για διαφορετικούς λόγους την οδύνη εκείνων που επιβίωσαν από τα στρατόπεδα θανάτου.

Εβδομήντα πέντε χρόνια μετά, μόνο 4.500 Εβραίοι εξακολουθούν να ζουν στην Ελλάδα. Στην Αθήνα, μια μικρή κοινότητα περίπου 2.500 ατόμων προσπαθεί να κάνει ηχηρή την παρουσία της μέσω του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος (ΚΙΣΕ). Οι υπόλοιποι βρίσκονται στη Θεσσαλονίκη (1.000 άτομα) καθώς και στη Λάρισα, τον Βόλο, τα Ιωάννινα, τη Χαλκίδα, την Κέρκυρα, τα Τρίκαλα, τα Χανιά και τη Ρόδο.

Σκοπός αυτού του βιβλίου είναι να αναπαραστήσει την υπερχλιετή παρουσία των Εβραίων της Ελλάδας. Ξεκινάει με μια ιστορική εισαγωγή από την εποχή της αρχαιότητας, ενώ εστιάζεται στον 20ό αιώνα και ιδίως στο Ολοκαύτωμα, το οποίο επρόκειτο να αφανίσει πάνω από 60.000 άτομα απ' όλη τη χώρα, εκ των οποίων περίπου 10.000 παιδιά. Κύρια επιδίωξη είναι να αναδειχθεί ότι πίσω από τους τρομακτικούς αριθμούς της γενοκτονίας κρύβονται υπάρξεις, καθεμία με το όνομά της και την ξεχωριστή ιστορία της. Επιλέξαμε να αναφέρουμε ιδίως ονόματα παιδιών και ηλικιωμένων οι οποίοι, φτάνοντας στο Άουσβιτς, κρίνονταν ανίκανοι για εργασία και στέλνονταν, μόλις μισή ώρα μετά την άφιξή τους, στους θαλάμους αερίων. Δεν υπήρχε για εκείνους καμία δυνατότητα επιβίωσης.

Αφετηρία αποτελεί, φυσικά, η Θεσσαλονίκη ενώ στη συνέχεια παρουσιάζεται η πορεία των υπόλοιπων κοινοτήτων της χώρας: της Βόρειας Ελλάδας (Μακεδονία, Θράκη, Ήπειρος), της Κεντρικής και Νότιας ηπειρωτικής Ελλάδας (Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα, Εύβοια, Πελοπόννησος), καθώς και των διάφορων νησιών (Ιόνια, Κρήτη, Δωδεκάνη-

σα, Κυκλάδες). Επίσης, το παρόν βιβλίο ασχολείται με την κοινότητα της πρωτεύουσας, επίκεντρο του σύγχρονου ελληνικού ιουδαϊσμού. Τέλος, προσφέρει μια εικόνα των αρχείων του γαλλοεβραϊκού δικτύου σχολείων της Alliance Israélite Universelle (στο εξής: Alliance), που υπήρχε στην Ελλάδα πριν από το Ολοκαύτωμα, της ελληνικής αλλά και της διεθνούς ιστορικής έρευνας.

Αναμφίβολα, κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εξαλείφθηκε μεγάλο μέρος της εβραϊκής παρουσίας στην Ελλάδα. Ορισμένοι επιζώντες από τη μαύρη περίοδο του Ολοκαυτώματος διηγούνται την ιστορία τους, προκειμένου να μεταδώσουν τα βιώματά τους στις επόμενες γενιές. Το βιβλίο παρουσιάζει μερικές από αυτές τις μαρτυρίες που έχουν συλλεχθεί από ποικίλα δημοσιεύματα, από αρχεία μουσείων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, όπως το μουσείο του Ολοκαυτώματος της Ιερουσαλήμ (Γιαντ Βασσέμ) και της Ουάσινγκτον (United States Holocaust Memorial Museum), ή από προσωπική μου πρωτοβουλία.

Μεταπολεμικά, ελάχιστες ευρωπαϊκές χώρες φαίνονται πρόθυμες να αντιμετωπίσουν το παρελθόν τους. Οι επιζώντες οδηγούνται στην απομόνωση, καθώς η κοινωνία δεν είναι έτοιμη να ακούσει την ιστορία τους. Στην Ελλάδα η κατάσταση είναι δραματική. Η χώρα βρίσκεται αντιμέτωπη με μια σειρά πολιτικών και οικονομικών κρίσεων, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ενδιαφέρον για την εβραϊκή παρουσία στην Ελλάδα. Από τη δεκαετία του 1990, ο ακαδημαϊκός κόσμος αρχίζει να ασχολείται με το ζήτημα. Ένα κεφάλαιο του βιβλίου αναλύει την εξέλιξη της ιστοριογραφίας και τον τρόπο που αντιμετωπίζεται η μνήμη των Εβραίων στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Το τελευταίο μέρος εστιάζεται στο φαινόμενο της εβραιοφοβίας στη σημερινή Ελλάδα, όπως επίσης και στις προσπάθειες καταπολέμησής του.

Οι Εβραίοι της Ελλάδας από την αρχαιότητα έως σήμερα

Η παγανιστική αρχαιότητα

Δεν υπάρχουν σαφή ίχνη της παρουσίας των Εβραίων στην Ελλάδα κατά την αρχαιότητα. Εικάζεται ότι φτάνουν αμέσως μετά την καταστροφή του Πρώτου Ναού της Ιερουσαλήμ από τους Βαβυλώνιους του Ναβουχοδονόσορα Β΄ (586 π.Χ.). Το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ., η οικονομική άνθηση και η ανοχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου συμβάλλουν στον σχηματισμό μικροκοινοτήτων που διατηρούν οικονομικούς και θρησκευτικούς δεσμούς με την Ιουδαία¹. Επιγραφή που ανακαλύφθηκε από αρχαιολόγους στο Αμφιάρειο του Ωρωπού και χρονολογείται μεταξύ 300 και 250 π.Χ. αναφέρεται στον «Μόσχον Μοσχίωνος». Πιθανόν πρόκειται για Εβραίο σκλάβο, διότι τη συγκεκριμένη εποχή διάφοροι εισβολείς της Ιουδαίας πωλούν Εβραίους στους γειτονικούς λαούς.

Στα τέλη του 2ου αιώνα π.Χ., σύμφωνα με το *Βιβλίο των Μακκαβαίων*,² υπάρχουν εβραϊκές κοινότητες σε διάφορες περιοχές του ελληνικού κόσμου: στην Αττική, στην Πελοπόννησο και στη Μακεδονία, αλλά και στα νησιά, όπως στην Κρήτη, στη Δήλο, στη Σάμο, στη Ρόδο και στην Κύπρο. Η παρουσία τους επιβεβαιώνεται και κατά τον 1ο αιώνα μ.Χ. από τον φιλόσοφο Φίλωνα τον Αλεξανδρέα³ και από το κήρυγμα του Αποστόλου Παύλου στην Ελλάδα⁴, οι οποίοι κάνουν λόγο για Ισραηλίτες σε περιοχές όπως η Θεσσαλία, η Βοιωτία, η Μακεδονία, η Αιτωλία, η Αττική και η Πελοπόννησος. Η παρουσία τους αναφέρεται επίσης σε διάφορες πόλεις, όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, η Σπάρτη,

η Κόρινθος, το Άργος και η Βέροια, καθώς και σε νησιά, όπως η Εύβοια, η Κρήτη και η Κύπρος.

Με την καταστροφή του Δεύτερου Ναού από τους Ρωμαίους το 70 μ.Χ., πολλοί Εβραίοι αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τη γη τους αναζητώντας καταφύγιο. Παρά τη βία των Ρωμαίων στην Ιουδαία, οι Εβραίοι έχουν το δικαίωμα να εγκατασταθούν σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας. Ωστόσο, χρησιμοποιούνται συχνά ως σκλάβοι για μεγάλα έργα. Ο ιστορικός Ιώσηπος Φλάβιος αναφέρει στο *Περί του Ιουδαϊκού πολέμου*⁵ ότι, κατά την περίοδο του Νέρωνα, 6.000 Εβραίοι σκλάβοι έσκαψαν τη διώρυγα της Κορίνθου.

Με την κυριαρχία του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των διαδόχων του κατά την Ελληνιστική περίοδο (4ος-2ος αιώνας π.Χ.) και στη συνέχεια κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο (2ος αιώνας π.Χ.-4ος αιώνας μ.Χ.), οι Εβραίοι ολόκληρης της Μεσογείου απολαμβάνουν σε γενικές γραμμές τα ίδια δικαιώματα με τους υπόλοιπους κατοίκους της περιοχής. Το 212, το έδικο του Καρακάλλα απονέμει την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους ελεύθερους κατοίκους της αυτοκρατορίας, εφόσον σέβονται την αυτοκρατορική λατρεία, και τους παραχωρεί το δικαίωμα να προσεύχονται και να εργάζονται ελεύθερα.

Βέβαια, η πρόσβαση των Ισραηλιτών στη γη των προγόνων τους απαγορεύεται, κυρίως από την περίοδο του Αδριανού (117-138) και μετά. Ο αυτοκράτορας είχε σκοπό να αναμορφώσει πολεοδομικά την Ιερουσαλήμ, η οποία θα μετονομαζόταν σε Αιλία Καπιτωλίνα, και να χτίσει στη θέση του κατεστραμμένου Δεύτερου Ναού έναν άλλο, αφιερωμένο αυτή τη φορά στον Δία, τον πατέρα των θεών. Οι τελευταίοι Εβραίοι της Ιουδαίας αρνούνται, ωστόσο, να δεχτούν την καταπάτηση του ιερότερου χώρου της θρησκείας τους και οργανώνουν εξέγερση, γνωστή ως *Εξέγερση του Μπαρ Κοχβά* (132-135). Ο Αδριανός τους τιμωρεί εκδιώκοντάς τους οριστικά. Αλλάζει όχι μόνο το όνομα της Ιερουσαλήμ αλλά και εκείνο της Ιουδαίας, μετονομάζοντάς τη σε Παλαιστίνη (ονομασία που προέρχεται από τους Φιλισταίους, ιστορικούς εχθρούς των Εβραίων).

Ο χριστιανικός Μεσαίωνας

Το 337, στην επιθανάτια κλίνη του, ο Μέγας Κωνσταντίνος ασπάζεται τον χριστιανισμό. Δημιουργείται η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Από την αρχή η πολιτική και

θρησκευτική ηγεσία του Βυζαντίου διατηρεί αντιφατική στάση απέναντι στους Ισραηλίτες: από τη μια πλευρά, οι Ιουδαίοι απορρίπτουν τον Μεσσία αλλά, από την άλλη, ο χριστιανισμός στηρίζεται στις υποσχέσεις του Θεού προς τους Εβραίους.⁶ Πάντως, οι κοινότητες αναγνωρίζονται και μπορούν να διατηρήσουν τα δικαιώματα που είχαν και κατά την προηγούμενη περίοδο, δηλαδή τη θρησκευτική ελευθερία και την ενασχόληση με το ελεύθερο εμπόριο. Απαγορεύονται, ωστόσο, οι μεικτοί γάμοι ενώ η ανέγερση συναγωγών πραγματοποιείται υπό αυστηρό έλεγχο.

Ο Θεοδόσιος Β΄ θα δώσει τέλος σε αυτή τη σχετική ελαστικότητα. Το 438, δημοσιεύεται ο *Θεοδοσιανός Κώδικας*. Εμπνευστής του είναι ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ένας εκ των Πατέρων της ελληνικής Εκκλησίας και αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινούπολης. Σκοπός του *Κώδικα* είναι η ενίσχυση του χριστιανισμού και η εξαφάνιση των θρησκειών και ιδεολογιών που αντιτίθενται στο επίσημο δόγμα. Στους λόγους *Κατά των Ιουδαίων* (386-387), ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος αποκαλεί τη συναγωγή «πορνείο», «σπήλαιο ληστών και καταγώγιο θηρίων». Απαγορεύεται πλέον στους Εβραίους η κατοχή υψηλών αξιωμάτων. Διατηρούν το δικαίωμα να συλλέγουν φόρους, αλλά στην περίπτωση ύπαρξης ταμειακού ελλείμματος υποχρεούνται να το καλύψουν με δικά τους χρήματα. Απαγορεύεται επίσης η κατοχή σκλάβων, όπως και η κατασκευή νέων συναγωγών. Οι ιεροί ναοί που έχουν ανάγκη από επισκευές μπορούν να αποκατασταθούν αλλά οποιαδήποτε βελτίωση που δεν τηρεί τους όρους συντήρησης τιμωρείται με πρόστιμο 50 κιλών χρυσού!⁷ Η αδελφή του αυτοκράτορα Πουλχερία ζητά επιπλέον να μετατραπεί σε εκκλησία ο ιουδαϊκός ναός δίπλα στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης.⁸ Βέβαια, παρ' όλους τους περιορισμούς, πολλοί Εβραίοι παραμένουν στον ελληνικό χώρο. Ακόμα και ο ιδιαίτερα περιοριστικός *Ιουστινιάνειος Κώδικας* (529 και 534) δε θα καταφέρει να τους διώξει.

Στην πραγματικότητα, οι διάφοροι νόμοι σπάνια εφαρμόζονται πλήρως σε όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας και προσαρμόζονται στην εκάστοτε πραγματικότητα. Ο μικρός αριθμός διωγμών κατά τη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα αποδεικνύει ξεκάθαρα ότι η βυζαντινή νομοθεσία εφαρμόζεται επιλεκτικά.⁹ Σε τοπικό επίπεδο, Εβραίοι και χριστιανοί ζουν σε γενικές γραμμές αρμονικά, ακόμα κι αν υπάρχουν σποραδικά βίαιοι εκχριστιανισμοί και οικονομικός ανταγωνισμός.

Στα μέσα του 12ου αιώνα, ο Ισπανός εξερευνητής, ιστορικός και ραββίνος Βενιαμίν εκ Τουδέλης¹⁰ αναφέρει την ύπαρξη κοινοτήτων στην

ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα. Προσθέτει επίσης πως οι σημαντικότερες βρίσκονται στη Θήβα, με περισσότερα από 2.000 μέλη, και στη Θεσσαλονίκη με 500 μέλη. Στις υπόλοιπες πόλεις, όπως στην Πάτρα, στην Κόρινθο, στη Λαμία, στη Δράμα και στην Κωνσταντινούπολη ή σε νησιά, όπως στην Κέρκυρα, στη Ρόδο, στη Χίο, στη Σάμο και στην Κύπρο, ο αριθμός τους κυμαίνεται μεταξύ δύο και τετρακοσίων ατόμων.

Στην πλειονότητά τους είναι έμποροι ή τεχνίτες: βαφείς, ράπτες και με έντονη παρουσία στη μεταξουργία και τη βυρσοδεψία. Είναι επίσης αργυραμοιβοί, δάσκαλοι και λογοτέχνες.¹¹ Παρά τους επίσημους περιορισμούς, ορισμένοι καταφέρνουν να αποκτήσουν ανώτατα αξιώματα.

Υπό τη βασιλεία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180), ένας Εβραίος ονόματι Ααρών Ισαάκιος αποκτά διπλό τίτλο: του *ακολούθου*, δηλαδή του επικεφαλής της προσωπικής φρουράς του αυτοκράτορα, και του *υποβολέα*, επίσημος διερμηνέα της λατινικής. Πρόκειται για έναν Κορίνθιο ο οποίος καταφέρνει να εισχωρήσει σταδιακά στην Αυλή κυρίως χάρη στη γλωσσομάθειά του, κερδίζοντας γρήγορα την εμπιστοσύνη του Μανουήλ Α΄. Ωστόσο, το 1170, κατηγορείται για μαγεία και πέφτει σε δυσμένεια. Γίνεται κατάσχεση της περιουσίας του και τιμωρείται με τύφλωση. Επιστρέφει πάλι την περίοδο του Ανδρόνικου Α΄ αλλά ξαναπέφτει σε δυσμένεια υπό τον Ισαάκιο Β΄ Άγγελο. Θα θεωρηθεί μάγος και μηχανορράφος και θα καταδικαστεί σε αποκοπή γλώσσας.

Η ιστορία του Ααρών Ισαάκιου δείχνει πως Εβραίοι με αξιόλογα προσόντα μπορούν αυτή την περίοδο να αναρριχηθούν σε υψηλά αυλικά αξιώματα και να γίνουν, μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις, καθοριστικοί ρυθμιστές των εξελίξεων, η θέση τους, όμως, είναι εξαιρετικά επισφαλής.¹²

Κατά τη διάρκεια της δυναστείας των Παλαιολόγων (1259-1453), παρά τη δυσπιστία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, οι αυτοκράτορες επιλέγουν Ισραηλίτες ως προσωπικούς γιατρούς και δέχονται τον διορισμό τους σε κάποιες υψηλές κρατικές θέσεις και τη δράση τους στα σχολεία και στις ακαδημίες της πρωτεύουσας.¹³

Κατά τον Μεσαίωνα, οι ελληνόφωνοι χριστιανοί που ζουν στη *Ρωμανία* (Βυζαντινή ή Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία) αποκαλούνται *Ρωμιοί*. Οι Εβραίοι που ζουν εκεί από την αρχαιότητα θα ονομαστούν *Ρωμανιώτες*. Ομιλούν μια ελληνική διάλεκτο, τα *ρωμανιώτικα* ή *γεβανικά*,¹⁴ που δε διαφέρει πολύ από τη γλώσσα των χριστιανών. Χρησιμοποιούν όμως την εβραϊκή αλφάβητο στον γραπτό λόγο. Ψέλνουν επίσης (μέχρι και σήμερα) προσευχές και στα ελληνικά. Ζουν σε διάφορες πόλεις,

όπως στα Ιωάννινα, στην Άρτα, στην Πάτρα, στην Κέρκυρα, στην Καστοριά, στο Διδυμότειχο, στη Βέροια και στην Κωνσταντινούπολη.¹⁵

Μεταξύ του 11ου και του 16ου αιώνα, κνηγημένοι από σφαγές και διώξεις, Εβραίοι της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (Ασkenaζίτες)¹⁶ φτάνουν στη χώρα. Από το 1492, η άφιξη των Σεφαραδιτών¹⁷ συμπληρώνει τον ελληνικό εβραϊσμό, που αποκτά πλέον πολύπτυχο χαρακτήρα.

Από τα τέλη του 15ου αιώνα: η άφιξη των Σεφαραδιτών

Η Ανακατάληψη (*Reconquista*) των χριστιανών βασιλέων στην Ισπανία αναγκάζει χιλιάδες Εβραίους Σεφαραδίτες να εγκαταλείψουν την Ιβηρική χερσόνησο το 1492, μετά το Διάταγμα της Αλάμπρα και την επιβολή του καθολικισμού. Την εποχή εκείνη, ο ελληνικός χώρος βρίσκεται υπό οθωμανική κυριαρχία και οι σουλτάνοι επιδεικνύουν σχετική ανεκτικότητα στις θρησκευτικές μειονότητες.¹⁸ Οι μη μουσουλμάνοι έχουν το καθεστώς των *ζιμμήδων/δίμμι*, δηλαδή των ανεκτών αλλόθρησκων κοινοτήτων, και έχουν δικαίωμα στην προσευχή, στο εμπόριο και στην ελεύθερη κυκλοφορία.

Την περίοδο που μεσολαβεί μεταξύ του σουλτανάτου του Μουράτ Β' (1421-1444) και του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (1520-1566), οι Σεφαραδίτες εγκαθίστανται κυρίως στις βόρειες περιοχές της σημερινής Ελλάδας: στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία, στη Θράκη και στη Μακεδονία. Σύμφωνα με την ιουδαϊκή παράδοση, ο Βαγιαζήτ Β' (1481-1512) φέρεται να έχει πει: «Απόγονοι των Εβραίων, είτε οι διασωθέντες του λαού σας να βρουν εδώ καταφύγιο». Οι υποσχέσεις του σουλτάνου για οικονομικές παραχωρήσεις και πολιτική προστασία είναι ελκυστικές κι έτσι οι ισπανόφωνοι Εβραίοι αρχίζουν να καταφτάνουν μαζικά.¹⁹

Στις αρχές του 16ου αιώνα, η Κωνσταντινούπολη έχει 30.000 Εβραίους ενώ στα τέλη του ίδιου αιώνα στη Θεσσαλονίκη ο αριθμός τους ξεπερνά αυτόν της πρωτεύουσας. Εμπόριο, κλωστοϋφαντουργία, αλιεία και βιοτεχνία είναι οι κυριότερες δραστηριότητες. Το λιμάνι της πόλης είναι κλειστό τα Σάββατα.²⁰ Η Θεσσαλονίκη γίνεται πλέον η *Μητέρα του Ισραήλ* (*Madre de Israel*), σύμφωνα με τον Πορτογάλο συγγραφέα και περιηγητή Samuel Usque. Σε αυτή τη νέα «Γη της Επαγγελίας», οι Σεφαραδίτες επιβάλλουν σταδιακά τη γλώσσα τους και τις παραδόσεις τους. Τον 16ο αιώνα, φτάνει στην Ελλάδα ένα νέο εβραϊκό μεταναστευτικό κύμα. Οι Εβραίοι της Νότιας Ιταλίας δραπετεύουν από την

ισπανική κατοχή²¹ και εγκαθίστανται κυρίως στα βόρεια του ελληνικού χώρου και στην Κέρκυρα.

Κατά συνέπεια, παρά το γεγονός ότι ο ελληνικός εβραϊσμός αποτελείται κυρίως από Ρωμανιώτες (δυτικά και νότια) και Σεφαραδίτες (κεντρικά και ανατολικά της χώρας), ωστόσο παρουσιάζει σημαντική γλωσσική και πολιτισμική ποικιλομορφία. Υπάρχουν κοινότητες σε όλες τις σημαντικές πόλεις, όπου ακούγονται τα *λαντίνο*, τα ισπανικά, τα γεβανικά, τα ελληνικά, τα *γίντις*, τα ιταλικά, τα τουρκικά. Οι κοινότητες κρατούν επαφή μεταξύ τους αλλά ταυτόχρονα διατηρούν και τα δικά τους χαρακτηριστικά. Καθεμία έχει τη δική της ταυτότητα, η οποία καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από διάφορες εξωτερικές επιρροές. Επιπλέον, ο γεωγραφικός διαμελισμός και η μορφολογία του εδάφους του ελληνικού χώρου συμβάλλουν στην απομόνωση των κοινοτήτων και στη δημιουργία διακριτών χαρακτηριστικών.²² Επομένως, στα Ιωάννινα, στα Χανιά, στην Κέρκυρα, στη Θεσσαλονίκη, στον Βόλο ή στο Διδυμότειχο, ο τρόπος ζωής (όχι μόνο των Εβραίων) δεν είναι ομοιόμορφος.

Όσον αφορά τις σχέσεις με τους χριστιανούς, είναι σχετικά καλές, ακόμα κι αν τα στερεότυπα παραμένουν βαθιά ριζωμένα στην κοινωνία. Οι Ισραηλίτες θεωρούνται φιλάργυροι, δολοφόνοι του Χριστού και κατηγορούνται για τελετουργικούς φόνους.²³ Ως επί το πλείστον, οι προκαταλήψεις φανερώνονται σε περιόδους οικονομικής αστάθειας. Για τα χριστιανικά λαϊκά στρώματα, η κατάσταση στην οποία βρίσκονταν αποτελούσε τμήμα σατανικού σχεδίου των Εβραίων, το οποίο έχουν θέσει σε εφαρμογή από την εποχή του Μωάμεθ με στόχο να μετατρέψουν τους χριστιανούς σε δούλους και χρεώστες τους.²⁴

Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους το 1830 και την αποχώρηση των Οθωμανών, οι εβραϊκές κοινότητες εξακολουθούν να απολαμβάνουν την ίδια αυτονομία. Με τη συνοριακή γραμμή Αμβρακικού – Παγασητικού, στους περίπου 650.000 Έλληνες (απογραφή του 1834), οι Ισραηλίτες δεν ξεπερνούν τα 600 με 800 άτομα. Το Σύνταγμα του 1844 τους εγγυάται επισήμως πλήρη ιθαγένεια, αν και σκοπός των Ελλήνων ηγετών είναι ο εξελληνισμός και ο εκχριστιανισμός των μειονοτήτων της χώρας, που μόλις είχε βγει από τετρακόσια χρόνια οθωμανικής κυριαρχίας. Ο πόλεμος για την ανεξαρτησία θεωρείται συχνά ιερή χριστιανική αποστολή κατά του Ισλάμ. Συνεπώς, η κρατική πολιτική υποβαθμίζει ή και ακυρώνει μερικές φορές τη συνεισφορά των Εβραίων. Επίσης, στις νέες περιοχές του Ελληνικού Βασιλείου, που ενσωματώνονται βάσει διεθνών συνθηκών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη Μεγάλη

Βρετανία, οι σχέσεις ανάμεσα σε χριστιανούς και Εβραίους παρουσιάζουν ποικιλομορφία:

- Στα Ιόνια νησιά (ενσωμάτωση το 1864 με τη Συνθήκη του Λονδίνου), κυρίως στην Κέρκυρα και στη Ζάκυνθο, οι σχέσεις μεταξύ Εβραίων και χριστιανών είναι τεταμένες από την περίοδο της Βενετοκρατίας.
- Στην Ήπειρο (ένωση με την Ελλάδα το 1913 με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου), κυρίως στα Ιωάννινα, παρά τον οικονομικό ανταγωνισμό και κάποιες προκαταλήψεις, η κατάσταση είναι θετικότερη, δεδομένου ότι οι Εβραίοι είναι ελληνόφωνοι (Ρωμανιώτες) και εγκατεστημένοι στη χώρα τουλάχιστον από τη Βυζαντινή περίοδο.
- Στη Μακεδονία (ένωση το 1913 με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου) και ιδίως στη Θεσσαλονίκη, το ελληνικό, ορθόδοξο κράτος εμπνέει φόβο στην κοινότητα. Έχοντας συνηθίσει να απολαμβάνει ελευθερία και ασφάλεια επί σχεδόν πέντε αιώνες, η Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων (όπως αποκαλείται από τον 19ο αιώνα και μετά) προτιμά τους Οθωμανούς.
- Στη Θεσσαλία (ένταξη το 1881 με τη Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης), στην Κρήτη (Συνθήκη του Λονδίνου, 1913) και στη Δυτική Θράκη (Συνθήκη των Σεβρών, 1920), παρά τις όποιες εντάσεις, οι κοινότητες φαίνεται να προσαρμόζονται σταδιακά.
- Τα Δωδεκάνησα, ενώ βρίσκονται υπό οθωμανική (μέχρι το 1912) και, στη συνέχεια, υπό ιταλική κυριαρχία (μέχρι το 1947 και τη Συνθήκη των Παρισίων), επηρεάζονται από τις εδαφικές ανακατατάξεις. Οι Εβραίοι θεωρούνται φιλότουρκοι και επικρατεί γενική ένταση στο νησί. Όταν θα πραγματοποιηθεί η προσάρτηση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η κοινότητα έχει ήδη χαθεί στο στρατόπεδο εξόντωσης του Άουσβιτς Μπίρκεναου.

Οι Σεφαραδίτες, οι οποίοι είχαν καταφέρει στο παρελθόν να επιβάλουν τη γλώσσα και τις παραδόσεις τους στους υπόλοιπους ομόθρησκους της Κεντρικής και Βορειοανατολικής Ελλάδας, αναγκάζονται πλέον να μάθουν τη γλώσσα και να εξοικειωθούν με το νέο κράτος. Για τους Ρωμανιώτες, η γνώση της ελληνικής, οι επαφές που διατηρούσαν στην παλαιά Ελλάδα και ο μεγαλύτερος βαθμός ενσωμάτωσης στην ελληνική κουλτούρα κάνουν πιο εύκολη την προσαρμογή στις νέες κοινωνικές και νομικές συνθήκες.²⁵ Με την προσάρτηση των εδαφών, ποικίλα εβραϊκά επώνυμα καταχωρίζονται στα ληξιαρχεία όλης της χώρας, όπως: Αβραάμ, Ελισάφ, Πέσσαχ (ρωμανιώτικης καταγωγής)· Αλκαλάι, Μπεναρόγια, Μπενβενίστε, Σεβίλλια (ισπανικής καταγωγής)· Αμάρ, Ντανόν, Χακίμ

(Σεφαραδίτες με επώνυμα αραβικής προέλευσης): Βενέτσια, Κούνιο, Μοδιάνο, Μεσσίνα (ιταλικής καταγωγής), Ασκενάξη (συνήθως ασκεναζίτικης καταγωγής), Τζιβρόε (τουρκικής καταγωγής) και Κοφινάς, Γαβρηλίδης, Σαμουηλίδης, Φαρατζής (εξελληνισμένα επώνυμα).²⁶

Ο καταστροφικός 20ός αιώνας

Τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, 100.000 Εβραίοι ζουν στην Ελλάδα, εκ των οποίων το 60% στη Θεσσαλονίκη. Χίλιοι διακόσιοι²⁷ από αυτούς λαμβάνουν μέρος στους Βαλκανικούς Πολέμους υπό την ελληνική σημαία.

Τον Αύγουστο του 1917, μια τεράστια πυρκαγιά ξεσπά στο κέντρο της συμπρωτεύουσας και καταστρέφει το ένα τρίτο της πόλης. Περίπου 70.000 άτομα χάνουν τις περιουσίες τους, κυρίως Ισραηλίτες. Την επομένη της καταστροφής, το νέο σχέδιο ανοικοδόμησης της βενιζελικής κυβέρνησης δε λαμβάνει υπόψη τις προϋπάρχουσες περιουσίες. Ο Έλληνας πρωθυπουργός θέλει να χτίσει μια νέα ευρωπαϊκή πόλη, χωρίς όμως να υπολογίζει το εβραϊκό στοιχείο.

Από την άλλη, τρία χρόνια αργότερα, με τον Νόμο 2456, το ελληνικό Κοινοβούλιο αναγνωρίζει νομική υπόσταση στις εβραϊκές κοινότητες της χώρας. Μετατρέπονται πλέον σε Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου. Καθεμία έχει τον εκπρόσωπό της (τον πρόεδρο), τα σχολεία της, τους συλλόγους της και συμμετέχει στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή της εκάστοτε πόλης. Τριάντα μία επίσημες κοινότητες λειτουργούν σε ολόκληρη τη χώρα τις παραμονές του Ολοκαυτώματος. Καθεμία έχει τουλάχιστον μία συναγωγή. Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, πολλές συναγωγές ξαναχτίζονται ακολουθώντας τη ρωμανιώτικη ή τη σεφαραδίτικη παράδοση.²⁸

Σε πολιτικό επίπεδο, κάποιοι εκλέγονται και στη Βουλή των Ελλήνων: ο εμποροράπτης Αβραάμ Σιακκής (1880-1944) με το Λαϊκό Κόμμα, ο αρτοποιός Δαυίδ Σουλάμ (1898-1942) με το Ενιαίο Μέτωπο Εργατών, Αγροτών και Προσφύγων το 1926, ο Μιχάλης Γκαζές (ή Μισέλ Καζές, 1905-1942) με το ίδιο κόμμα το 1932, ο ασφαλιστής Δανιήλ Αλλαλούφ (1881-1943) με το Λαϊκό Κόμμα το 1932 και το 1935.²⁹ Όλοι χάνονται την περίοδο του Ολοκαυτώματος: ο Σουλάμ και ο Γκαζές εκτελούνται από τους Γερμανούς, ο Σιακκής και ο Αλλαλούφ χάνουν τη ζωή τους στο στρατόπεδο του Άουσβιτς.

Κάποιοι Εβραίοι, κυρίως της Θεσσαλονίκης, έλκονται από την αριστερή ιδεολογία, που συχνά ασχολείται με τα δικαιώματα των μειονοτήτων. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Αβραάμ Μπεναρόγια (1887-1979) είναι μία από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της σοσιαλιστικής ιδεολογίας στην Ελλάδα, συνιδρυτής της Φεντερασιόν (Σοσιαλιστικής Εργατικής Ομοσπονδίας Θεσσαλονίκης) το 1909, ένας από τους κύριους ιδρυτές του ΣΕΚΕ (Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος)³⁰ και της ΓΣΕΕ (Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος) το 1918. Μέχρι το 1924 και την περιθωριοποίησή του, ο Μπεναρόγια θεωρείται αδιαμφισβήτητος ηγέτης του σοσιαλισμού στην Ελλάδα.³¹

Εκτός από την πολιτική, κατά τον Μεσοπόλεμο εβραϊκή παρουσία υπάρχει και στον πολιτιστικό τομέα. Με την άφιξη των προσφύγων από την Τουρκία και παρά τον διάχυτο αντισημιτισμό, δημιουργείται ένα ελληνοεβραϊκό μικρασιατικό μουσικό είδος, το οποίο περιλαμβάνει τα ρεμπέτικα, λαϊκά, σεφαραδίτικα και ρωμανιώτικα τραγούδια.³² Η απόλυτη ντίβα της αθηναϊκής σκηνής τη δεκαετία του 1930 είναι η γεννημένη στην Κωνσταντινούπολη Ρόζα Εσκενάζυ (1893, 1895 ή 1897-1980), γνωστή και ως βασίλισσα του ρεμπέτικου. Δεκάδες τραγούδια της, όπως το *Καναρίνι μου γλυκό*, το *Δημητρούλα* ή το *Αραπίνα μου σκερτσόζα* ακούγονται σε όλα τα Βαλκάνια, την Τουρκία, τη Μέση Ανατολή και την Αίγυπτο.³³ Μία άλλη σημαντική εκπρόσωπός του είναι η Στέλλα Χασκίλ, η οποία πρωτοεμφανίζεται λίγο πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Συνεχίζει την καριέρα της μέχρι τον θάνατό της το 1954. Είναι η πρώτη ερμηνεύτρια του τραγουδιού *Ακρογιαλιές*, *Δειλινά* του Βασίλη Τσιτσάνη το 1948. Στην Αμερική, η Ρωμανιώτισσα μετανάστρια από τα Ιωάννινα Αμαλία Βάκα (το πραγματικό της όνομα είναι Μαζαλτώβ Μάτσα) ερμηνεύει δημοτικά και σμυρνείκα τραγούδια με γιαννιώτικη προφορά.

Παρ' όλα αυτά, η κατάσταση για τους Ισραηλίτες είναι αβέβαιη για διάφορους λόγους. Πρώτα απ' όλα, εξαιτίας της μεταστροφής του Ελευθέριου Βενιζέλου. Ενώ στην αρχή τάσσεται υπέρ της προστασίας των μειονοτήτων και αναγνωρίζει τον σημαντικό ρόλο των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη, στη συνέχεια, μετά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917, αλλάζει τακτική.³⁴ Ότι είχε υποσχεθεί στο παρελθόν παύει να τηρείται. Μοναδικός στόχος του είναι η ελληνοποίηση της χώρας και κυρίως της Θεσσαλονίκης, κάτι που μπορεί να αντίκειται σε κάθε δημοκρατική αρχή και αξία.³⁵ Μάλιστα, από το 1920 οι Ισραηλίτες της μακεδονικής πόλης είναι υποχρεωμένοι να ψηφίζουν σε συγκεκριμένα εκλογικά τμήματα. Η ελληνοποίηση αφορά, φυσικά, και την εθνική παιδεία. Σειρά νομοθετικών δια-

ταγμάτων περιορίζει την ελευθερία λειτουργίας των κοινοτικών σχολείων της Ελλάδας, ιδίως όσων ανήκουν στο ισχυρό δίκτυο της γαλλοεβραϊκής Παγκόσμιας Ισραηλιτικής Συμμαχίας.³⁶ Συνολικά περίπου 10.000 παιδιά στη Θεσσαλονίκη, στο Διδυμότειχο, στα Ιωάννινα, στην Πρέβεζα, στην Καβάλα, στη Δράμα, στην Κομοτηνή και στις Σέρρες υποχρεώνονται από τη μια μέρα στην άλλη να παρακολουθήσουν μαθήματα στα ελληνικά παράλληλα με τα γαλλικά, ενώ οι διευθυντές υποβάλλονται σε συχνό έλεγχο των επιθεωρητών του Υπουργείου Παιδείας.

Αναμφισβήτητα, η εν λόγω αντιεβραϊκή πολιτική του Βενιζέλου τροφοδοτεί τον ήδη διάχυτο αντισημιτισμό. Αν και κάθε πόλη που διαθέτει εβραϊκή κοινότητα αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η πλειονότητα του ελληνικού λαού αντιμετωπίζει τους Ισραηλίτες στερεοτυπικά και με δυσπιστία. Μικρό δείγμα του λαϊκού αντισημιτισμού είναι η εξαιρετικά αρνητική μορφή του Εβραίου στον Καραγκιόζη.³⁷

Λίγοι είναι αυτοί που αρνούνται φανερά να συμβιβαστούν με τις προκαταλήψεις και διάκεινται θετικά προς τους Εβραίους στη δημόσια σφαίρα αναγνωρίζοντας τη συμβολή τους. Ένας από αυτούς είναι ο ποιητής και συγγραφέας Κωστής Παλαμάς. Στις αρχές του αιώνα, υπογραμμίζει πως «η Ευρώπη, την πνευματικήν της ανάπτυξιν την οφείλει εν ταυτώ εις την ηλιοφεγγή Ελλάδα και το νεφελοστέφανον Ισραήλ», ενώ το 1927 υποστηρίζει το σιωνιστικό κίνημα³⁸ σχετίζοντάς το «με το πανελλήνιο ιδανικό που πήρε το όνομα Μεγάλη Ιδέα». Τέσσερα χρόνια αργότερα, ένας άλλος μεγάλος ποιητής, ο Άγγελος Σικελιανός, αντιδρά στα αντισημιτικά επεισόδια της Θεσσαλονίκης και το 1934 επισκέπτεται την Παλαιστίνη για να γνωρίσει τις διάφορες εβραϊκές κοινότητες.³⁹

Η μαζική άφιξη των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (πάνω από ένα εκατομμύριο άτομα) προκαλεί εντάσεις ανάμεσα σε χριστιανούς και Εβραίους, που έρχονται να ενισχύσουν ακόμα περισσότερο το αντιεβραϊκό αίσθημα. Παράλληλα, δεν είναι λίγοι οι Ισραηλίτες που ανήκουν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και εξαρτώνται από τη βοήθεια των κοινοτικών φιλανθρωπικών συλλόγων.

Η δύσκολη αυτή συγκυρία αποδεικνύεται ευνοϊκή για τον σιωνισμό, ο οποίος εμφανίζεται ως καταφύγιο προσελκύνοντας όλο και περισσότερους οπαδούς.⁴⁰ Μετά τη Διακήρυξη Μπάλφουρ,⁴¹ γεννιέται η ελπίδα πως οι Εβραίοι θα μπορέσουν να γυρίσουν έπειτα από σχεδόν 1.850 χρόνια (από το 70 μ.Χ., δηλαδή, και την καταστροφή του Δεύτερου Ναού από τους Ρωμαίους) στη Γη της Επαγγελίας. Το 1922, η Σιωνιστική Ομο-

σπονδία Ελλάδος (ιδρύθηκε τρία χρόνια πριν) καταφέρνει να συγκεντρώσει 35 συλλόγους απ' όλη την Ελλάδα με συνολικά 100 μέλη. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 την απαρτίζουν 2.500 άτομα (1.400 στη Θεσσαλονίκη)^{42!} Χάρη στην οργάνωση του κινήματος, 6.000 Ισραηλίτες μεταναστεύουν στην Παλαιστίνη από το 1928 μέχρι το 1940.⁴³ Χιλιάδες άλλοι εγκαθίστανται στην Αμερική ή στη Δυτική Ευρώπη, κυρίως στη Γαλλία. Η τελευταία έχει ευέλικτη μεταναστευτική πολιτική και οι Έλληνες Εβραίοι μιλούν άπταιστα τη γλώσσα που έμαθαν στα σχολεία της Παγκόσμιας Ισραηλιτικής Συμμαχίας. Συνολικά, από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι το Ολοκαύτωμα, περίπου το ένα πέμπτο του ελληνικού εβραϊσμού εγκαταλείπει τη χώρα.

Ειδικά για τους Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης, το καθεστώς του Μεταξά αποτελεί ευκαιρία βελτίωσης της κατάστασης και της σχέσης τους με την κεντρική εξουσία. Ο δικτάτορας δεν είχε εκφέρει ποτέ αντισημιτικό λόγο. Ενώ βέβαια από τη μια προστατεύει τους Εβραίους από τον αντισημιτισμό, προσφέρει οικονομική βοήθεια στις κοινότητες (κυρίως της Θεσσαλονίκης, που είναι καταχρεωμένη) και ενισχύει τα κοινοτικά σχολεία, από την άλλη επιδιώκει τον απόλυτο έλεγχο καθώς και τον κοινωνικό απομονωτισμό τους. Το 1940, με το γνωστό «ΟΧΙ», σχεδόν 13.000 Ισραηλίτες πολεμούν με τον ελληνικό στρατό. Στο πεδίο της μάχης χάνουν τη ζωή τους 513 και 3.743 τραυματίζονται.⁴⁴ Ένας από τους πιο γνωστούς αξιωματικούς είναι ο Χαλκιδαίος Μαρδοχαίος Φριζής, ο οποίος έπεσε στο μέτωπο της Αλβανίας. Πολλοί στρατιώτες θα καταλήξουν στο Άουσβιτς λίγα χρόνια αργότερα.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ξεσπά. Ανάμεσα στο 1940 και το 1941, η Ελλάδα δέχεται επίθεση από την Ιταλία και τη Γερμανία. Τον Μάιο του 1941, η Ελλάδα βρίσκεται υπό τριπλή κατοχή και διαιρείται σε τρεις ζώνες:

- Η γερμανική ζώνη: Περιλαμβάνει τα πιο στρατηγικά σημεία, όπως η Θεσσαλονίκη και η Κεντρική Μακεδονία, η ζώνη του Έβρου, κάποια νησιά (όπως η Μυτιλήνη και η Μήλος), η Κεντρική και Δυτική Κρήτη. Η Αθήνα και ο Πειραιάς διοικούνται από κοινού με τους Ιταλούς αλλά οι τελευταίοι διατηρούν τον έλεγχο μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1943. Στα εδάφη της γερμανικής ζώνης ζουν περίπου 59.000 Εβραίοι. Πριν ξεκινήσουν οι απελάσεις, υφίστανται εξευτελισμούς, στερήσεις, κλοπή των περιουσιών τους, απομονώνονται σε γκέτο⁴⁵ και υποχρεώνονται να φέρουν διακριτικό σήμα (κίτρινο⁴⁶ Άστρο του Δαβίδ).

Τον Φεβρουάριο του 1943, ο βοηθός του διαβόητου Άντολφ Άιχμαν⁴⁷ των Ες Ες, ο Ντίτερ Βισλιτσένι, καταφτάνει στη Θεσσαλονίκη μαζί με τον Αλβίς Μπρούνερ, για να προετοιμάσουν τον συστηματικό εκτοπισμό των Ισραηλιτών.⁴⁸ Το διάστημα μεταξύ 15 Μαρτίου και 10 Αυγούστου 1943, αναχωρούν 18 αποστολές από τη Θεσσαλονίκη προς το στρατόπεδο εξόντωσης Άουσβιτς II Μπίρκεναου στη Νότια Πολωνία και μία προς το στρατόπεδο Μπέργκεν-Μπέλζεν στη Βόρεια Γερμανία. Σχεδόν 49.000 άτομα απελαύνονται.

- Η βουλγαρική ζώνη: Περιλαμβάνει την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη. Περίπου 6.000 Εβραίοι ζουν σε αυτά τα εδάφη. Οι Βούλγαροι, προκειμένου να ευχαριστήσουν τους Γερμανούς συμμάχους τους, που τους παραχώρησαν περιοχές της Ελλάδας που πάντα εποφθαλμιούσαν, συνεργάζονται με τους ναζί στα σχέδιά τους για εκκαθάριση.⁴⁹

Τον Αύγουστο του 1942, δημιουργείται στη Σόφια η Επιτροπή Εβραϊκών Υποθέσεων. Πρωταρχικός στόχος της είναι η εξουθένωση και η εξόντωση όλων των Εβραίων στις κατεχόμενες από τη Βουλγαρία περιοχές.⁵⁰ Τον Ιανουάριο 1943, οι Βούλγαροι ανακοινώνουν στους Γερμανούς ότι είναι έτοιμοι για την απέλαση των Εβραίων και στις 22 Φεβρουαρίου γίνεται η επίσημη συμφωνία, η οποία προβλέπει την εκτόπιση 20.000 ατόμων από τη *Μακεδονία* (δηλαδή τη σημερινή Βόρεια Μακεδονία) και το *Μπελομοριέ* (τα τμήματα της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης, που βρέχονται από το Αιγαίο). Υπεύθυνος του σχεδίου είναι ο Αλεξάντερ Μπέλεβ. Η 4η Μαρτίου 1943 επιλέγεται ως η μέρα πραγματοποίησης της επιχείρησης στην ελληνική ζώνη κατοχής, υπό την καθοδήγηση του Γιαροσλάβ Καλίτιν. Υπό την εποπτεία του, περίπου 4.200 άτομα⁵¹ οδηγούνται σιδηροδρομικώς σε προσωρινά στρατόπεδα της Βουλγαρίας και έπειτα στο Λομ, στις όχθες του Δούναβη. Από εκεί, ποταμόπλοια τους μεταφέρουν στη Βιέννη, όπου τρένα μεταφοράς ζώων τους περιμένουν για το στρατόπεδο εξόντωσης της Τρεμπλίνκα, στην Ανατολική Πολωνία.

- Η ιταλική ζώνη: Η υπόλοιπη χώρα, δηλαδή η Ήπειρος, η Κεντρική Ελλάδα, η Πελοπόννησος, τα νησιά του Ιονίου, τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου και η πρωτεύουσα. Στην εν λόγω ζώνη ζουν 13.000 Εβραίοι. Τον Σεπτέμβριο του 1943, με τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, τα υπό ιταλική κατοχή εδάφη περνούν στα χέρια των Γερμανών. Η *Τελική Λύση*⁵² ξεκινά. Μεταξύ 2 Απριλίου και 4 Αυγούστου του 1944,

τρεις αποστολές με περίπου 6.000 Εβραίους αναχωρούν από το Ρουφ της Αθήνας για το Μπίρκεναου.

Από τους 4.200 Εβραίους που οδηγούνται στην Τρεμπλίνκα δε θα γυρίσει κανείς. Δολοφονούνται στους θαλάμους αερίων και τα σώματα καίγονται σ' ένα μεγάλο όρυγμα από κρατούμενους που επιλέγονται για καταναγκαστική εργασία. Από τους περίπου 55.000 Έλληνες που φτάνουν στο Άουσβιτς,⁵³ 12.757 επιλέγονται για καταναγκαστική εργασία. Περίπου 500 νέες γυναίκες χρησιμοποιούνται στα μακάβρια ιατρικά πειράματα του Γιόζεφ Μένγκελε και των συνεργατών του.⁵⁴ Οι υπόλοιποι θα πεθάνουν από ασφυξία στους θαλάμους αερίων. Στο στρατόπεδο, οι Ελληνοεβραίοι κρατούμενοι είναι σχεδόν οι μόνοι που δεν είναι Ασκεναζίτες. Συνεπώς, δεν καταλαβαίνουν ούτε γίντις ούτε γερμανικά, και στην εμφάνιση και στη νοοτροπία διαφέρουν από τους υπόλοιπους. Γι' αυτόν το λόγο αποτελούν μια σχετικά κλειστή ομάδα.

Διηγείται ο Ιταλοεβραίος επιζών Πρίμο Λέβι:

[Είναι] φοβεροί και αξιοθαύμαστοι, πεισματικοί... κλέφτες, σοφοί, αμείλικτοι και αλληλέγγυοι, αποφασισμένοι να ζήσουν, ανελέητοι αντίπαλοι στον αγώνα της επιβίωσης.⁵⁵

Το βράδυ, όταν επιστρέφουν από την εργασία, οι ναζί τούς υποχρεώνουν να τραγουδούν. Ακούγονται τότε μέσα στο στρατόπεδο τραγούδια από ολόκληρη την Ελλάδα στα λαντίνο και στα ελληνικά, όπως τα πολυφωνικά της Ηπείρου. Οι άντρες χρησιμοποιούνται συχνά στα *Ζοντερκομάντος* (ειδικά σώματα)⁵⁶ στα κρεματόρια. Σε αυτά τα σώματα αναγκάζονται να εργαστούν 100 με 200 Έλληνες το 1944, όπως ο Δαβίδ Ααρών από την Άρτα, ο Μωΐς Γκανής από την Πρέβεζα, ο Χαΐμ Κοέν από την Αθήνα, ο Λεβής Σαμουήλ από τα Ιωάννινα, ο Ζοζέφ Μπαρούχ από την Κέρκυρα και ο Μωυσής Φαρατζής από τα Τρίκαλα.⁵⁷ Στις 7 και 9 Οκτωβρίου 1944, αφηφώντας τον βέβαιο θάνατο, 350 Εβραίοι του στρατοπέδου, εκ των οποίων πολλοί Έλληνες, όπως ο Λεών Κοέν⁵⁸ από τη Θεσσαλονίκη, οργανώνουν εξεγέρσεις κατά των Ες Ες και καταφέρνουν να ανατινάξουν το κρεματόριο IV του Μπίρκεναου. Ελάχιστοι θα επιζήσουν.

Τον Νοέμβριο, οι ναζί εξαφανίζουν τα ίχνη των εγκλημάτων τους και αποχωρούν τον Ιανουάριο του 1945, λίγο πριν από την άφιξη του Κόκκινου Στρατού, στις 27 του μήνα. Συνολικά, περίπου 60.000 Ελληνοεβραίοι

χάνουν τη ζωή τους στα στρατόπεδα θανάτου, ήτοι σχεδόν το 85% του εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδας.⁵⁹ Πρόκειται για ένα από τα υψηλότερα ποσοστά της Ευρώπης.

Παρά τους τρομακτικούς αυτούς αριθμούς, δεν είναι λίγοι αυτοί που θα πολεμήσουν στην Εθνική Αντίσταση. Εξακόσιοι πενήντα Ισραηλίτες, στους 30.000 αντάρτες συνολικά, παίρνουν τα όπλα ιδίως με το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο/Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός).⁶⁰ Από αυτούς 91 σκοτώνονται ή εκτελούνται.⁶¹ Μεταξύ των μαχητών είναι ο Λουί Κοέν (γνωστός ως «Καπετάν Κρόνος») από την Ξάνθη, ο Ζακ Κωστής από τη Χαλκίδα, η Αλλέγρα Φελλούς από τα Τρίκαλα και ο Δαβίδ Μπρούδο από τη Θεσσαλονίκη.⁶² Το 1943 και το 1944, 969 καταφέρνουν να φτάσουν παράνομα στην Τουρκία με καΐκια.⁶³ Θα συνεχίσουν μέχρι την Παλαιστίνη, ακόμα κι αν οι Άγγλοι έχουν κλείσει τα σύνορα.

Την επομένη του Ολοκαυτώματος, ο εβραϊσμός έχει σχεδόν εξαφανιστεί από την Ελλάδα. Το 1945 ιδρύεται το ΚΙΣΕ (Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος) ως συλλογικό όργανο των κατεστραμμένων και πληγωμένων κοινοτήτων. Αναλαμβάνει ρόλο μεσάζοντα μεταξύ του κράτους και των επιζώντων. Μία από τις πρώτες του αποστολές είναι η περιθάλψη των ομοθρήσκων και η προσπάθεια ανάκτησης των περιουσιών (κοινοτικών και ατομικών) που έχουν κατασχεθεί. Οι εκτιμήσεις της εβραϊκής περιουσίας που μεταβιβάστηκε από τους Γερμανούς στο ελληνικό κράτος κυμαίνονται ανάμεσα σε 25 με 80 εκατομμύρια δολάρια της εποχής.⁶⁴

Έναν χρόνο αργότερα, βασιλικό διάταγμα προβλέπει την ίδρυση του ΟΠΑΙΕ (Οργανισμός Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως Ισραηλιτών Ελλάδος) με σκοπό τη διαχείριση των επονομαζόμενων σχολαζουσών περιουσιών. Δεν ξεκινά, όμως, τη λειτουργία του πριν από το καλοκαίρι του 1949. Φαίνεται πως οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις θέλουν να αποφύγουν τη διευθέτηση του ακανθώδους ζητήματος. Επιπρόσθετα, για τον κρατικό μηχανισμό αλλά και για μεγάλο ποσοστό του πολιτικού κόσμου, συμπεριλαμβανομένου και αυτού που προέκυψε από την Αντίσταση, η υπόθεση της τύχης του ελληνικού εβραϊσμού δεν αποτελεί βασικό ή, έστω, σημαντικό ζήτημα.⁶⁵ Τέσσερα χρόνια λοιπόν μετά τον πόλεμο, ο ΟΠΑΙΕ αναλαμβάνει τις περιουσίες που κατείχε η ΚΥΔΙΠ (Κεντρική Υπηρεσία Διαχείρισης Ισραηλιτικών Περιουσιών), διάδοχος της ΥΔΙΠ

(Υπηρεσία Διαχείρισης Ισραηλιτικών Περιουσιών).⁶⁶ Εντέλει, λίγες περιουσίες επανέρχονται στους αρχικούς ιδιοκτήτες.

Οι δωσίλογοι όχι μόνο δεν καταδικάζονται αλλά, όταν είναι δυνατό, διεκδικούν νομικά περιουσίες που άρπαξαν αμέσως μετά την εκτόπιση των Ισραηλιτών. Στη Θεσσαλονίκη, από τις 2.300 εβραϊκές επιχειρήσεις μονάχα 50 επιστρέφονται, όπως και 300 κατοικίες από τις 600 που διεκδικήθηκαν δικαστικά. Συνολικά 12.000 άτομα καταπατούν τα σπίτια των απελαθέντων.⁶⁷ Μάλιστα σημειώνονται εντάσεις μεταξύ χριστιανών και Εβραίων επιζώντων που διεκδικούν αυτά που τους ανήκουν. Δεν τίθεται, επίσης, λόγος από τις ελληνικές Αρχές για τα χρήματα και τιμαλφή που βρίσκονται στη Γερμανία και τη Βουλγαρία.⁶⁸

Εν τω μεταξύ, οι σχέσεις μεταξύ των ομοθρήσκων παρουσιάζουν τις δυσκολίες τους. Όσοι κατάφεραν να κρυφτούν δεν μπορούν να αντιληφθούν αυτά που έζησαν εκείνοι που γύρισαν από τα στρατόπεδα θανάτου. Οι επιζώντες επιστρέφουν συνήθως μόνοι, ραχιτικοί και εξαντλημένοι, με ένα περίεργο νούμερο χαραγμένο στο δέρμα τους, όπως στα ζώα. Ο επιζών Σλόμο Βενέτσια (1923-2012), ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ως Ζοντερκομάντο στο Μπίρκεναου, αναφέρει πως δεν κατάφερε ποτέ ξανά να ζήσει φυσιολογικά:

Τα πάντα με γυρίζουν στο στρατόπεδο, ό,τι κι αν κάνω ό,τι κι αν δω, το μυαλό μου γυρνάει πάντα στο ίδιο μέρος. Θαρρείς και η «δουλειά» που έπρεπε να κάνω εκεί να μη βγήκε ποτέ πραγματικά από τον νου μου... Από το κρεματόριο δε βγαίνει κανείς ζωντανός.⁶⁹

Όσο γνωστές κι αν είναι οι φήμες για την κατάσταση στα στρατόπεδα, η συνάντηση με τους εκτοπισθέντες είναι σίγουρα τρομακτική. Ποιος θα πιστέψει την πείνα, το κρύο, τον πόνο, τον φόβο, την εξάντληση, την απελπισία, τον θάνατο ολόγυρα, παντού.⁷⁰ Ο Αρτινός Ισαάκ Ιερεμίας, στην επιστροφή του από την Πολωνία, κυκλοφορώντας στο κέντρο της Ομόνοιας με στολή κρατούμενου του Άουσβιτς, με αριθμό βραχίονα 182535 και διηγούμενος στους έκπληκτους Αθηναίους τα βασανιστήρια και το κάψιμο ζωντανών ανθρώπων στους φούρνους, δε γινόταν πιστευτός, αν και έλεγε την αλήθεια.⁷¹ Επιπλέον, οι περισσότερες από τις εβραϊκές κοινότητες που υπήρχαν προπολεμικά έχουν εξαφανιστεί και, συνεπώς, τα λίγα πλέον μέλη τους αναγκάζονται πολλές φορές να καταφύγουν στην Αθήνα ή στη Θεσσαλονίκη.⁷²

Επικρατεί, επίσης, διχογνωμία μεταξύ των Εβραίων της Ελλάδας σχετικά με το ενδεχόμενο μετανάστευσης προς το μελλοντικό κράτος του Ισραήλ. Η Σιωνιστική Ομοσπονδία Ελλάδος (ΣΟΕ) οργανώνει την αναχώρηση εθελοντών παρουσιάζοντάς την ως ευλογία, καθώς εκεί οι Εβραίοι της Παλαιστίνης χρειάζονται εργατικά χέρια για την οικοδόμηση της χώρας αλλά και μαχητές για να πολεμήσουν τους Άγγλους και τους Άραβες.

Από την άλλη, το ίδιο το ελληνικό κράτος φαίνεται ότι κάνει ό,τι μπορεί ώστε να ενθαρρύνει το μεταναστευτικό ρεύμα.⁷³ Πολλοί νέοι άντρες θα χάσουν και την ιθαγένειά τους, καθώς δεν υπηρετούν τη στρατιωτική τους θητεία στην Ελλάδα. Υπάρχει, τέλος, το πρόβλημα των ορφανών παιδιών. Μεταπολεμικά, έχουν επιβιώσει περίπου 1.500 παιδιά, τα μισά εκ των οποίων είναι ορφανά, έχοντας χάσει τον έναν ή και τους δύο γονείς στο Ολοκαύτωμα.⁷⁴ Πριν και μετά την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ (14 Μαΐου 1948), ενήλικες και ορφανά αναχωρούν με πλοία από τον Πειραιά για το λιμάνι της Χάιφα και, ενώ κάποιοι έχουν επιστρέψει από τα στρατόπεδα θανάτου, χάνουν τη ζωή τους στον πρώτο αραβοϊσραηλινό πόλεμο του 1948-1949.

Το 1946, οι Ισραηλίτες στην Ελλάδα είναι περίπου 10.000 ενώ το 1956 μόνο 5.900.⁷⁵ Παρά τη δημογραφική αιμορραγία και τα τεράστια προβλήματα που αντιμετωπίζουν (κυρίως περίθαλψης και στέγασης), τα μέλη της κοινότητας προσπαθούν να ξαναδώσουν ζωή στον ελληνικό ιουδαϊσμό. Ενδιαφέρον παράδειγμα προς αυτή την κατεύθυνση αποτελεί η ίδρυση εφημερίδων, όπως η *Εβραϊκή Εστία*.⁷⁶ Σημαντική είναι και η βοήθεια οργανώσεων και ιδρυμάτων του εξωτερικού, όπως η American Jewish Joint Distribution Committee (ή Joint), ο Σύλλογος Εβραίων Ελλήνων Γιαννιωτών της Νέας Υόρκης, η Ισραηλιτική Κοινότητα Λονδίνου ή η Τεχνική Επαγγελματική Σχολή ORT (Organization for Rehabilitation through Training).⁷⁷ Μόλις το 1964, η εβραϊκή κοινότητα της χώρας καταφέρνει πάλι στο σύνολό της να ορθοποδίσει και να καλύψει μόνη της τις ανάγκες της.⁷⁸

Σήμερα, ο αριθμός των Ισραηλιτών στην Ελλάδα κυμαίνεται περίπου στα 4.500 άτομα. Εκπροσωπούνται από το ΚΙΣΕ, το οποίο ιδρύθηκε το 1945. Είναι Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου και υπάγεται στο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Το έργο του επικεντρώνεται στον συντονισμό των δραστηριοτήτων των εβραϊκών οργανισμών και σε ενέργειες για τη διατήρηση της εβραϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς και ιστορίας. Για το σκοπό αυτόν εκδίδεται από το 1960 και το περιοδι-

κό *Χρονικά*, το οποίο ασχολείται με ιστορικά και επίκαιρα θέματα που απασχολούν τον ελληνικό αλλά και τον διεθνή ιουδαϊσμό. Παράλληλα, το ΚΙΣΕ είναι και το επίσημο όργανο αντιπροσώπευσης των εβραϊκών οργανισμών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.⁷⁹

Παρά τη μεγάλη καταστροφή του Ολοκαυτώματος, οκτώ επίσημες κοινότητες υπάρχουν σήμερα ακόμα στην Ελλάδα: στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη, στη Λάρισα, στον Βόλο, στη Χαλκίδα, στα Ιωάννινα, στα Τρίκαλα και στην Κέρκυρα. Κάποιοι Εβραίοι ζουν, επίσης, στη Ρόδο και στα Χανιά. Ελάχιστοι βρίσκονται στην Καστοριά, στην Ξάνθη και στη Βέροια. Σύμφωνα με μια κοινωνιολογική μελέτη, εκτιμάται ότι επτά Ελληνοεβραίοι στους δέκα είναι σεφαραδίτικης καταγωγής και τηρούν τις παραδόσεις. Οι περισσότεροι δηλώνουν επίσης πως συμμετέχουν στις εθνικές γιορτές και στις παραδόσεις της Ορθοδοξίας.⁸⁰ Ασχολούνται με διάφορους κλάδους της οικονομίας, κυρίως με τον τομέα των υπηρεσιών.

Από το 1977, το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, στο κέντρο της Αθήνας, παρουσιάζει την πλούσια ιστορία των Ισραηλιτών στη χώρα. Διαθέτει επίσης πολύτιμα αρχεία και διοργανώνει εκπαιδευτικά σεμινάρια.

Ο παρακάτω πίνακας απεικονίζει το μέγεθος της καταστροφής που υπέστησαν οι Εβραίοι της Ελλάδας και στηρίζεται κυρίως σε δεδομένα του ΚΙΣΕ και στοιχεία των Ιωσήφ Νεχαμά και Μικαέλ Μόλχο.⁸¹ Ο πίνακας είναι ενδεικτικός και η εγκυρότητα ορισμένων αριθμών αμφισβητείται ακόμα. Πριν από την Κατοχή, ο εβραϊκός πληθυσμός της χώρας κυμαινόταν μεταξύ 71.000 και 79.000 ατόμων. Σύμφωνα με τους ειδικούς, όπως η Ρένα Μόλχο,⁸² η Οντέτ Βαρών-Βασάρ,⁸³ ο Χάγκεν Φλάισερ,⁸⁴ η Κάθριν Ε. Φλέμινγκ⁸⁵ και ο Μαρκ Μαζάουερ⁸⁶, ο αριθμός των Εβραίων που εκτοπίζονται υπολογίζεται μεταξύ 58.000 και 67.000. Υπήρξαν, συνεπώς, ανθρώπινες απώλειες της τάξεως του 82% με 92%. Περίπου 8.000 Εβραίοι κατάφεραν να κρυφτούν και περίπου 2.000 επέστρεψαν από τα στρατόπεδα θανάτου.

Επίσης, όπως προαναφέραμε, Εβραίοι της Ελλάδας και κυρίως της Θεσσαλονίκης καταφεύγουν στη Γαλλία την περίοδο του Μεσοπολέμου.⁸⁷ Η συντριπτική πλειονότητα δολοφονείται στα στρατόπεδα θανάτου κατά το Ολοκαύτωμα. Σύμφωνα με τον Alain de Toledo, 1.701 Εβραίοι ελληνικής καταγωγής απελεύονται από τη Γαλλία: 1.608 από τη Θεσσαλονίκη, 21 από τη Ρόδο, 14 από τα Ιωάννινα, 12 από την Ξάνθη, 12 από την Κέρκυρα, 11 από τη Δράμα, 10 από τη Χίο, 5 από τις Σέρρες, 3 από τον Βόλο, 3 από το Διδυμότειχο και 2 από το Μοναστήρι

Πίνακας των εβραϊκών κοινοτήτων πριν και μετά το Ολοκαύτωμα

ΝΟΜΟΣ-ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ / Πόλη	Πληθυσμός Εβραίων πριν από τον πόλεμο
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	62.083
Θεσσαλονίκη και Λαγκαδάς	56.000
Καβάλα, Θάσος και Ελευθερούπολη	2.100
Δράμα	1.200
Καστοριά	900
Βέροια	850
Σέρρες και Νέα Ζίχνη	600
Φλώρινα	400
Κατερίνη	33
ΘΡΑΚΗ	2.701
Διδυμότειχο	900
Κομοτηνή	864
Ξάνθη και Χρυσούπολη	600
Νέα Ορεστιάδα και Σουφλί	197
Αλεξανδρούπολη και Σαμοθράκη	140
ΗΠΕΙΡΟΣ	2.584
Ιωάννινα και Παραμυθιά	1.950
Άρτα	384
Πρέβεζα	250
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	2.604
Λάρισα	1.120
Βόλος	882
Τρίκαλα	520
Καρδίτσα	82
ΕΥΒΟΙΑ – Χαλκίδα	325
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	265
Πάτρα και Αργίνο	
ΝΗΣΙΑ ΙΟΝΙΟΥ	2.275
Κέρκυρα	2.000
Ζάκυνθος	275
ΚΡΗΤΗ	350
Χανιά και Ηράκλειο	
ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ	2.120
Ρόδος	2.000
Κως	120
ΑΤΤΙΚΗ – Αθήνα	3.000
Θύματα πριν από τις εκποπίσεις	
ΣΥΝΟΛΟ	78.307

Έτος εκτοπίσεων	Αριθμός εκτοπίσεων	Πληθυσμός μετά τον πόλεμο	Πληθυσμός σήμερα
1943	50.788	2.294	≈1.000
1943	46.091	1.950	≈1.000
1943	1.800	42	0
1943	592	39	≤1
1944	763	35	≤5
1943	680	131	≤2
1943	490	3	0
1943	372	64	0
1943	0	30	0
1943/1944	2.339	74	≤5
1943	740	33	0
1943	819	28	0
1943	538	6	≤3
1943	197	3	0
1943	45	4	0
1944	2.374	236	≤ 40
1944	1.850	163	40
1944	352	58	0
1944	172	15	0
1944	537	1.813	≤ 500
1944	243	726	≤ 300
1944	155	645	≤ 60
1944	139	360	≤ 40
-	0	82	≤ 2
1944	22	170	≤ 60
1944	143	152	≤ 5
1944	1.795	462	≤ 60
1944	1.795	187	≤ 60
-	0	275	0
1944	340 Πνίγησαν στο Αιγαίο	7	≤40
1944	1.771	171	≤ 30
1944	1.673	151	≤ 30
1944	98	20	0
1944	1.200	4.930	2.500-2.800
	2.500		
1943/1944	63.809	10.309	≤ 4.500

(σημερινή Μπίτολα της Βόρειας Μακεδονίας). Αν σε αυτούς προστεθούν και όσοι γεννήθηκαν από Έλληνες γονείς, ο συνολικός αριθμός ανέρχεται σε περίπου 2.100 άτομα,⁸⁸ εκ των οποίων 1.060 συλλαμβάνονται μαζί στις 5 Νοεμβρίου 1942 στο Παρίσι και μεταφέρονται στο στρατόπεδο εγκλεισμού του Ντρανσί, 22 χιλιόμετρα βόρεια της πρωτεύουσας. Στη συνέχεια, στοιβάζονται μέσα σε βαγόνια μεταφοράς ζώων στις 9 Νοεμβρίου 1942 και, τρεις μέρες αργότερα, φτάνουν στο Άουσβιτς Μπίρκεναου, όπου οι περισσότεροι οδηγούνται στους θαλάμους αερίων.

Ίσως σε καμία άλλη ευρωπαϊκή χώρα η εβραϊκή παρουσία δεν παρουσιάζει τέτοια ποικιλομορφία και ενδιαφέρον όσο στην Ελλάδα. Τα πρώτα ίχνη της μαρτυρούνται κατά την αρχαιότητα.

Πιθανόν πρόκειται για τις παλαιότερες εβραϊκές κοινότητες επί ευρωπαϊκού εδάφους. Εξελληνισμένοι Ρωμαنيώτες, Σεφαραδίτες της Δυτικής Μεσογείου και Ασκεναζίτες της Κεντρικής Ευρώπης δημιουργούν ένα μοναδικό και πολύχρωμο μωσαϊκό κοινοτήτων, στο οποίο καθεμία αποτελεί αναπόσπαστη ψηφίδα, με τη δική της συναρπαστική ιστορία. Η Θεσσαλονίκη ως η Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων, τα Ιωάννινα ως πρωτεύουσα των Ρωμαγιωτών, τα Χανιά, η Κέρκυρα, η Ρόδος, το Διδυμότειχο, η Χαλκίδα, η Κομοτηνή, η Λάρισα, ο Βόλος, η Καβάλα, η Αθήνα, όλες μαζί αλλά και κάθε κοινότητα ξεχωριστά αναδεικνύονται ως αναπόσπαστο κομμάτι του Ελληνισμού και της πλούσιας ιστορίας της χώρας. Για πρώτη φορά, καταβάλλεται προσπάθεια να παρουσιαστεί επιστημονικά στην ελληνική βιβλιογραφία μια πλήρης και συνολική εικόνα της ιστορίας των Εβραίων της Ελλάδας, μέσα από μαρτυρίες, φωτογραφίες, ποιήματα και τραγούδια από τη στιγμή που εμφανίστηκαν στον ελλαδικό χώρο μέχρι το Ολοκαύτωμα και μετέπειτα. Επιχειρείται, επίσης, να αναδειχτεί σε όλο της το εύρος η συμβολή των Ελλήνων Εβραίων στην οικονομική, πολιτιστική, πνευματική και πολιτική ζωή της Ελλάδας, αλλά και να «αποκαλυφθούν» οι χρυσές και οι μαύρες σελίδες της συμβίωσης των Ελλήνων Εβραίων με τους χριστιανούς.

Εκδόσεις ΨΥΧΟΓΙΟΣ
www.psichogios.gr

ΚΩΔ. ΜΗΧ. ΣΗΜ. 2 6239